

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.11

DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2022.1>**А. М. Бабенко***orcid.org/0000-0002-8174-476X**доктор юридичних наук, професор,
тимчасово виконуючий обов'язки начальника
навчально-наукового інституту права та кібербезпеки
Одеського державного університету внутрішніх справ***О. О. Борисова***orcid.org/0000-0002-8174-476X**кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ***І. О. Шаповалова***orcid.org/0000-0001-5607-2837**кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ*

ПРИНЦИПИ ПРАВА: ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ

До актуальних проблем юриспруденції варто віднести проблематику юридичної природи принципів права, їхньої класифікації. Провідну роль принципів забезпечує їхнє пряме або непряме закріплення в межах норм права, оскільки безпосередньо принципи права всебічно відображають його сутність.

Варто згадати, що перші дослідження принципів права з'явилися у другій половині 40-х років ХХ ст. і цей процес триває до сьогодні, а інтерес науковців до цієї проблеми продовжує зростати. Перехід України до ринкової економіки, інтеграція її у світове товариство економічно розвинених країн вимагають приведення національного законодавства до рівня світових стандартів [1, с. 40].

Принципи права є імперативними, безумовними та такими, що концентровано відображають закономірності суспільних відносин, пронизують весь механізм суспільних правовідносин, включаючи організаційну та соціально-економічну структуру соціальних зв'язків.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що принципи права спрямовують і надають синхронності всьому механізмові правового регулювання суспільних відносин, досконаліше розкривають місце права в суспільному житті та його розвитку.

У юридичній науці виокремлюють принципи права, принципи юридичної відповідальності, принципи правової держави та інші. Як правило, ідеться про вихідні, основоположні, орієнтовні, закономірні вимоги, які покладені в основу

певного правового явища. Принципи є загальнообов'язковими та становлять найважливіші елементи будь-якого правового явища. У них зосереджений світовий досвід історії та розвитку права, досвід певної цивілізації. Принципи – це вихідні положення, які закріплюють об'єктивні закономірності суспільного життя. Їх провідна роль забезпечується прямим чи непрямим їхнім закріпленням у нормах права [2, с. 48].

Ю.О. Волошин справедливо стверджує, що термін «принцип» вживається у різних значеннях: 1) основні засади вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення теорії, вчення, науки, системи внутрішнього і міжнародного права, політичної, державної чи громадської організації (гуманізм, законність, справедливість, рівність громадян перед законом тощо); 2) внутрішнє переконання людини, що визначає її ставлення до дійсності, суспільних ідей і діяльності [3, с. 110].

В.О. Котюк зазначає, що в теорії права існує два терміни «принципи права» і «правові принципи». Вони відрізняють один від одного тим, що правові принципи виникають, як правило, задовго до виникнення системи права і законодавства. Правові принципи, які закріплені в системі права і законодавства, переходять у принципи права [4, с. 30].

А.М. Колодій підкреслює, що в юридичній літературі минулого та сучасності немає єдиної точки щодо визначення поняття принципів права.

Незважаючи на відмінність у поглядах на проблему принципів права, юридична наука у відповідні історичні епохи була єдиною у проголошенні певних положень та ідей як принципів права. Іншими словами, принципи права – це такі правові явища, які безпосередньо пов'язують зміст права з тими закономірностями суспільного життя, на яких ця правова система побудована і які вона закріплює. Сама ця залежність зумовлює характер правотворчості, зміст правових норм, способи і методи реалізації права [5, с. 20-21].

Серед наукових досліджень питання принципів права в рамках цієї статті пропонується звернути увагу на праці таких вітчизняних дослідників, як Ю.О. Волошин, О.В. Зайчук, А.М. Колодій, О.В. Старчук, О.В. Стрельцова, М.В. Цвік, Л.С. Явич та інших вчених, які сприяють осмисленню змісту, ролі та значення фундаментальних принципів права в сучасних умовах.

Метою цієї статті є аналіз наукових робіт щодо сутності принципів права, висвітлення окремих результатів дослідження щодо понятійного апарату, їх класифікація, визначення ролі та значення принципів права в системі джерел сучасного українського права.

О.В. Стрельцова зазначає, що принципи права характеризують зміст права, його закономірності й призначення в суспільстві. Принципи права за своєю сутністю є узагальненим відображенням об'єктивних закономірностей розвитку суспільства [6, с. 243].

Генезис принципів права є процесом складним і суперечливим, його витoki лежать у закономірностях суспільного життя людей. Проте через різні (об'єктивні і суб'єктивні) обставини, те, що повинно бути закріплене як найважливіші основи даного типу права, не у повній мірі фіксується у нормативно-правових актах, а записане у них не завжди є реальним принципом права. До того ж може мати місце і свідомо фальсифікація юридичних принципів. У цьому випадку індикатором реальної наявності того чи іншого принципу права стає не стільки об'єктивне, скільки суб'єктивне право, юридична практика, правові суспільні відносини, правопорядок. При цьому доречно зауважити, що визнання як права юридичних норм і комплексів суб'єктивних прав дає, на наш погляд, широке уявлення про структуру цього явища, а тому сприяє більш діалектичному підходу і до самих принципів права. Принципи права, як його юридичні основи можуть і повинні отримувати свою об'єктивізацію у безпосередньому змісті законодавства, створюючи при цьому ті прошарки правової матерії, які можуть становити самостійну структурну ланку, що безпосередньо регулює суспільні відносини [7, с. 102].

Визнаючи в праві систему суспільного порядку, засіб суспільної згоди, шлях і засіб запобігання

та вирішення розбіжностей, потрібно відповідно конструювати і принципи права. Принципи охоплюють всю правову матерію – і ідеї, і норми, і відносини, а також надають їй логічності, послідовності, збалансованості. У принципах права синтезується світовий досвід розвитку права, досвід цивілізації. Принципи відіграють роль орієнтирів у формуванні права. Зокрема, еволюція права походить від ідей до норм, потім через реалізацію норм – до суспільної практики. Саме починаючи з появи ідей, а ідея досить часто формується у вигляді правового принципу, принцип визначає, направляє розвиток права. Зокрема, особиста недоторканість людини виникла в якості правової ідеї. Оскільки ця ідея мала досить важливий, загальний характер (торкалася не приватного випадку, а загальної ситуації), її можна вважати правовим принципом. Відповідно до того, як складались історичні умови (в кожній країні своєрідно і неодноразово), правовий принцип перетворювався у норми. Приймались закони про заборону довільного позбавлення волі, про недоторканість житла тощо. На основі цих законів складалася суспільна практика і правовий принцип слугував її стрижнем. Отже, з формуванням правової ідеї починається життя права [8, с. 22].

П.Т. Полежай визначає, що значення принципів для права полягає в тому, що саме в них найяскравіше виражена його сутність у всій багатоманітності утворюючих її сторін і закономірностей, відображені найбільш істотні риси змісту правового регулювання суспільних відносин, а отже в них мають у концентрованій формі відображатись ознаки права [9, с. 49].

Отже, з гносеологічної точки зору важливо підкреслити те, що категорія «принцип» тісно пов'язана з категоріями «закономірність» і «сутність». Однопорядковий характер цих понять дає підстави визначити правові принципи через закономірності розвитку суспільства (загальносоціальні принципи) і права (юридичні принципи), а також через сутність і основний зміст останнього. Слід також підкреслити, що термін «принцип» походить від латинського слова «principium», яке означає основні, найзагальніші, вихідні положення, засоби, правила, що визначають природу і соціальну сутність явища, його спрямованість і найсуттєвіші властивості [10, с. 42].

Принципи права є не тільки правовою, а й філософською і соціологічною категоріями, оскільки вони спрямовують суспільну свідомість. Врахування світогляду й економічних основ, що закладені в принципах права, розкриває їх взаємодію з суспільною психологією на рівні норм традиційної культури [11, с. 35–36].

Принципи права не є надбанням права однієї будь-якої країни або права будь-якого конкретного історичного періоду. Вони кореняться у всій

історії права. Важливо зазначити, що формулювання деяких принципів походять із римського права. Протягом всієї історії права ці принципи склали його сутність і застосовувались у різних історичних умовах, що вказує на певну закономірність. Принципи спираються не на будь-який порядок у суспільстві, а саме на правовий порядок з його демократичним і гуманістичним напрямком. Тоталітарні режими або взагалі заперечували право, відкидали його і спиралися на відкриту тиранію, або визнавали право та його принципи на словах, а фактично його ігнорували. У принципах права міститься його демократична і гуманістична традиція, його історична спадковість [8, с. 24].

У розумінні школи природного права принципами права визначаються моральні норми, які існують у самій природі суспільних відносин і мають керівний вплив на позитивне право. Таке розуміння принципів права сформувалося у XVIII ст. Особливого розвитку ця ідея отримала у період Великої французької революції. Історично-правова школа у XIX ст. сформувала протилежну позицію. Її зміст полягав у тому, що принципи права слід шукати у самих текстах правових норм за допомогою логічного розміркування, аналізу, відшукування суспільно-економічних ідей, що містять принципи права. Таке позитивістське розуміння принципів права стало однією з основ правової держави [12, с. 44].

О.В. Зайчук, звертаючись до історії права, доглибин законодавства, до ідей правників та філософів, виокремлює три групи міжгалузевих принципів права. Кожна група, на його думку, характеризує певний бік права, а саме цю структуру (ідеї, норми, відносини), а стосовно змісту правової матерії.

Перша група принципів характеризує загальне відношення до права та закону. До принципів можна віднести наступні положення: кожний громадянин окремо і суспільство загалом, підкоряючись законам, повинні мати можливість примусити до виконання закону і самого володарюючого; закон – це те, що народ наказує та встановлює; закон повинні додержуватись; свобода міститься у дотриманні законів, а не в їх ігнорванні; хто користується правом, той не порушує будь-чиїх інтересів; закон не має зворотної дії.

Друга група принципів характеризує ставлення до людини як вищої цінності. Як принципи виступають такі положення: людина не має бути засобом досягнення мети; всі люди народжуються вільними і рівними у правах; людина має право на особисту недоторканість; ніхто не може бути визнаний винним у скоєнні злочину, інакше, як за вироком суду (презумпція невинуватості); здійснення громадянином своїх прав не повинно порушувати прав інших громадян.

Третя група принципів пов'язана з встановленням істини при вирішенні спорів, із дослідженням доказів. Сюди можна віднести такі положення: ніхто не може бути суддею у власній справі; ніхто не може посылатися у своє виправдання на незнання законів; нехай буде вислухана і друга сторона; відповідальність настає тільки за вину. Наведений перелік не є вичерпним, однак він відображає загальний підхід до проблеми, бажання сконцентрувати у принципах права їх юридичний зміст і звільнити їх від ідеологічних конструкцій [8, с. 23-24].

Варто зауважити, що класифікація принципів права має теоретичне і практичне значення. Вона дає змогу краще пізнати юридичну природу принципів права; установити вертикальні і горизонтальні зв'язки між різними групами (видами) принципів права в рамках одного і того ж їх роду; визначити місце кожного з них у системно-ієрархічній структурі права; виробити рекомендації щодо підвищення їх регулятивної ефективності.

А.М. Колодій наголошує, що розглядаючи питання про класифікацію принципів права, її критерії та види слід зазначити, що, по-перше, загальноправові принципи права, що мають всезагальний характер, знаходять своє більш конкретне втілення у принципах кожної галузі. По-друге, основні принципи права отримують специфічну модифікацію у галузях права і у сферах правоутворення, правореалізації і правоохорони. А тому в сфері правоутворення можна вести мову про відносно автономні принципи правотворчості, а серед них і законотворчості, у правореалізації – передусім про принципи правозастосування, у правоохоронній – про принципи правосуддя, юридичної відповідальності тощо. По-третє, саме основні принципи диференціюються на загальносоціальні і спеціально-юридичні (системні і структурні), а серед загальносоціальних досить чітко виділяються політичні, економічні, соціальні, ідеологічні, моральні основи права.

Звідси можна стверджувати, що слід виділяти: 1) принципи правосвідомості; 2) принципи правоутворення; 3) принципи правотворчості, а серед них законотворчості та нормотворчості; 4) принципи системи права: а) загальноправові (основні); б) міжгалузеві; в) галузеві; г) принципи інститутів права; 5) принципи структури права: а) загальносоціального і юридичного; б) публічного і приватного; в) регулятивного й охоронного; г) матеріального і процесуального; д) об'єктивного і суб'єктивного; 6) принципи правореалізації, а серед них принципи правозастосування; 7) правоохоронні принципи, а серед них, особливо, принципи правосуддя й юридичної відповідальності. Принципи системи і структури права, що змінюються у принципи правоутворення, пра-

вореалізації і правоохороні, можна назвати принципами правового регулювання, визнаючи при цьому особливу роль загальноправових (основних) принципів [10, с. 43].

Всі принципи права можна класифікувати залежно від способів зовнішнього вираження в тих або інших формально-юридичних джерелах: міжнародних нормативно-правових актах і договорах, конституції та конституційних законах, звичайних законах і навіть підзаконних актах.

Таким чином, залежно від того, чи принципи права становлять основу системи права в цілому, або окремі її нормативно-правові сукупності (інститути права, галузі права тощо), їх можна поділяти за сферою дії на наступні види: загальноправові; міжгалузеві; галузеві; інституційні. Загальноправові принципи характерні для права в цілому, визначають якісні особливості всіх правових норм національної правової системи незалежно від специфіки регульованих ними суспільних відносин. Міжгалузеві принципи властиві кільком спорідненим галузям права, а галузеві притаманні конкретній галузі права, підкреслюють її особливість. У свою чергу, інституційні діють у межах однорідних суспільних відносин, що регулюються нормами окремого інституту. Принципи окремих інститутів права становлять цілком самостійну наукову категорію і виступають конкретизуючим елементом системи загальних принципів права [13, с. 201].

Отже, підсумовуючи вищезазначені положення, варто підкреслити, що принципи права є одним з найбільш ефективних каталізаторів процесу еволюції будь-якої правової системи, хоча і еволюція права має свої внутрішні закономірності, і ці закономірності задають певний напрям новацій у цій сфері.

Значення принципів права відображається у тому що вони виступають каркасом, фундаментальною конструкцією правової системи; принципи права є орієнтиром у формуванні та розвитку права; істотно впливають на формування правосвідомості людей, можуть бути безпосередньою основою для прийняття індивідуальних юридичних рішень у конкретних справах; при прогалинах в законодавстві принципи права можуть використовуватися як юридична підстава при розгляді питання про право, при цьому вони виступають як джерело права, принципи права сприяють правильному тлумаченню правових норм.

На відміну від норм права принципи права жорстко не фіксують зміст поведінки, вони здатні більш швидко реагувати на зміни суспільного життя, а отже, застосування і тлумачення норм права має відбуватися відповідно до принципів права. Іншими словами, принципи права є своєрідною системою координат, у рамках якої розвивається право, є втіленням результату раціонального наукового осмислення закономірностей

розвитку права, і одночасно є вектором, який визначає напрямок його розвитку.

Роль принципів права виявляється ще більш значимою, коли мова йде про усунення прогалин в законодавстві. У випадку, коли закон не прописує або недостатньо чітко визначає з приводу певного питання, суд повинен знаходити рішення в світлі принципів права.

Література

1. Старчук О.В. Щодо поняття принципів права. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 40-43.
2. Макеева О. М. Принципи правової комунікації: теоретико-правові аспекти. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2018. № 1. С. 48-53.
3. Волошин Ю.О. Принцип: в 6 т. / ред. Ю. С.Шемпученко. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2004. Т. 5. 736 с.
4. Котюк В.О. Теорія права: курс лекцій. Київ : Вентурі, 1996. 208 с.
5. Колодій А.М. Принципи права України. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
6. Стрельцова О.В. Загальні принципи права як джерело права Європейського Союзу. *Правова держава : Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*. 2003. Вип. 14. С. 243-248.
7. Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01; 12.00.02. Київ, 1998. 282 с.
8. Зайчук О.В. Принципи права в контексті розвитку загальної теорії держави і права. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 22-28.
9. Полежаєв П.Т. Сущність права. Харків : Юридический институт, 1964. 73 с.
10. Колодій А.М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 42-46.
11. Прокопенко В.І. Трудове право : курс лекцій. Київ : Вентурі, 1996. 224 с.
12. Прокопенко В.І. Трудове право. Харків : Консум, 2002. 528 с.
13. Цвік М.В. Загальна теорія держави і права. Харків : Право, 2002. 432 с.

Анотація

Бабенко А. М., Борисова О. О., Шаповалова І. О. Принципи права: поняття та класифікація. – Стаття.

Досліджено найбільш поширені визначення поняття принципів права, запропоновані вченими. Визначено проблематику юридичної природи принципів права, їхньої класифікації.

Звертаючись до витоків історії права, до ідей правників та філософів досліджено три групи міжгалузевих принципів права, а саме: 1) загальне відношення до права та закону; 2) ставлення до людини як вищої цінності; 3) встановлення істини при вирішенні спорів, із дослідженням доказів.

Визначено, що класифікація принципів права дає змогу краще пізнати юридичну природу принципів права; встановити вертикальні і горизонтальні зв'язки між різними групами (видами) принципів права в рамках одного і того ж їх роду; визначити місце кожного з них у системно-ієрархічній структурі права; виробити рекомендації щодо підвищення їх регулятивної ефективності.

Охарактеризовано класифікацію принципів права залежно від способів зовнішнього вираження в формально-юридичних джерелах: міжнародних нормативно-правових актах і договорах, конституції, конституційних законах, звичайних законах та підзаконних нормативно-правових актах. Визначено, що за сферою дії принципи права поділяють на: загально-правові; міжгалузеві; галузеві; інституційні.

Досліджено роль та значення принципів права в правовій системі, визначена їхня природа, система фундаментальних цінностей сучасних демократичних правових держав, які відіграють роль орієнтирів у формуванні права. Принципи права символізують дух права, пов'язують право з мораллю, політикою, економікою, переводять на мову правових категорій і репрезентують суспільні інтелектуально-ціннісні настанови і тенденції.

Зроблено висновок, що принципи права спрямовують і надають синхронності всьому механізмові правового регулювання суспільних відносин, досконаліше розкривають місце права в суспільному житті та його розвитку. Як і будь-яка правова норма, принцип права знаходить своє вираження у позитивному праві, через таке закріплення йому надається якість загальнообов'язковості. Правові засади знаходять своє зовнішнє вираження в традиційних формах – у Конституції, у законах, у судовій практиці, а також у правовій доктрині.

Ключові слова: принципи права, норми права, система права, джерела права, правова система.

Summary

Babenko A. M., Borysova O. O., Shapovalova I. O.
Principles of law: concepts and classification. – Article.

The most common definitions of the concept of principles of law proposed by scientists have been researched. The problems of the legal nature of the principles of law and their classification are defined.

Turning to the origins of the history of law, the ideas of jurists and philosophers were explored for three

groups of interdisciplinary principles of law, namely: 1) the general relationship to law and the law; 2) treating a person as a higher value; 3) establishing the truth when resolving disputes, with the study of evidence.

It was determined that the classification of the principles of law makes it possible to better understand the legal nature of the principles of law; to establish vertical and horizontal connections between different groups (types) of legal principles within the framework of one and the same kind; determine the place of each of them in the system-hierarchical structure of law; develop recommendations for increasing their regulatory effectiveness.

The classification of the principles of law depending on the methods of external expression in formal and legal sources is characterized: international legal acts and treaties, the constitution, constitutional laws, ordinary laws and subordinate legal acts. It was determined that the principles of law are divided into: general law; interdisciplinary; industry; institutional.

The role and significance of the principles of law in the legal system have been studied, their nature, the system of fundamental values of modern democratic legal states, which play the role of guidelines in the formation of law, have been determined. The principles of law symbolize the spirit of law, connect law with morality, politics, economics, translate into the language of legal categories and represent social intellectual and value guidelines and trends.

It was concluded that the principles of law direct and provide synchronicity to the entire mechanism of legal regulation of social relations, more fully reveal the place of law in social life and its development. Like any legal norm, the principle of law finds its expression in positive law, due to such consolidation it is given the quality of universal obligation. Legal principles find their external expression in traditional forms – in the Constitution, in laws, in judicial practice, as well as in legal doctrine.

Key words: principles of law, norms of law, legal system, sources of law, legal system.